

УДК 37(09)(477.51)–055.2

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЖІНОЧОЇ ГІМНАЗІЙНОЇ ОСВІТИ В НІЖИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Самойленко О. В.

Стаття присвячена особливостям становлення та функціонування жіночих гімназій в Ніжині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. На основі архівних даних та наукової літератури проаналізовано вплив різних чинників на процес становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти в Ніжині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. А також виявлено широкий спектр різноманітних методів, засобів навчання і виховання, спрямованих на поліпшення результатів роботи жіночих гімназій.

Ключові слова: статут, навчальний план, виховання, приватний пансіон, жіноче училище, прогімназія, приватна жіноча гімназія.

Статья посвящена особенностям становления и функционирования женских гимназий в Нежине во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. На основе архивных данных и научной литературы проанализировано влияние различных факторов на процесс становления и развития женского гимназического образования. В результате проведенного исследования определены особенности деятельности женских гимназий в Нежине во второй половине ХІХ – начале ХХ вв. А также выявлен широкий спектр разнообразных методов, средств обучения и воспитания, направленных на улучшение результатов работы женских гимназий.

Ключевые слова: устав, учебный план, воспитание, частный пансион, женское училище, прогимназия, частная женская гимназия.

This article is devoted to the peculiarities of formation and functioning of girls' schools in the beautiful ancient city in the late nineteenth – early twentieth century. Based on archival data and scientific literature analyzed the impact of various factors on the formation and development of female high school education. As a result, of this research allocated features of work girls' schools in Nizhyn in second half ХІХ – beginning of ХХ century. Also found a wide variety of methods and means of training and education to improve the performance of girls' schools.

Key words: statute, curriculum, education, private guesthouse, women's college, progymnasium, a private women's gymnasium.

Актуальність дослідження. Дослідження питань історії освіти сприяє розвитку національної освітньої системи та формуванню нових педагогічних ідей. Накопичені людством знання та досвід дають можливість успішно вирішувати ті завдання, які стоять перед суспільством на сучасному етапі розвитку Української незалежної держави. Актуальність даного дослідження зумовлена насамперед розв'язанням в Україні таких кардинальних завдань, як культурно-національне відродження, яке безпосередньо пов'язане із становленням і розвитком жіночої освіти, функціонуванням середніх жіночих навчальних закладів, що є невід'ємною сторінкою нашої історії.

Проблема жіночої освіти в Україні детально вивчається лише в останні роки, при цьому все ще зберігається певна фрагментарність цих досліджень. Перша спроба зібрати факти з історії жіночої освіти була зроблена Е. Ліхачовою. У своєму дослідженні авторка виклала факти з історії створення, фінансування та діяльності жіночих інститутів, зокрема Київського, Харківського та Одеського. Спробу з'ясувати роль і місце жіночої освіти в історії Російської імперії зробили О. Піллер В. Роднікова, Н. Зінченко, Л. Соколова, Фелінг. Діяльність урядових структур в галузі жіночої освіти розкриває праця С.В. Рождественського "Діяльність Міністерства народної освіти". Діяльність окремих жіночих навчальних закладів розкрито в працях В. Александровича, Г. Александровського, В. Богородицького, П. Копецького, Н. Жебилєва, М. Захарченко та інших [14].

Сучасні дослідження спрямовані на вивчення окремих аспектів розвитку середньої жіночої освіти XIX – початку XX ст. в Україні. Серед них наукові дослідження О. Аніщенко (розвиток професійної освіти жінок) [1, с. 46–47], Д. Бовуа (деякі аспекти розвитку початкової освіти жінок) [3; 4], В. Вельхорського (розвиток пансіонної жіночої освіти) [5, с. 110], Н. Дем'яненко (відомості про педагогічну підготовку жінок) [6], І. Лисенко (окремі аспекти регіонального розвитку системи жіночої освіти) [9]. Дослідниця Т. Тронько зосередила увагу на історії відкриття міністерських жіночих гімназій у Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях, а також на загальних положеннях діяльності закладів такого типу [15].

Розглянуті наукові праці свідчать про те, що жіноча гімназійна освіта була в центрі уваги протягом усього часу існування навчальних закладів даного типу. Ці дослідження дають можливість на конкретному матеріалі розкрити особливості розвитку жіночої гімназійної освіти як в окремих регіонах, так і в загальноукраїнському контексті в деталізованій, науково-документальній формі.

Мета дослідження – розкрити особливості процесу становлення та розвитку жіночої гімназійної освіти в Ніжині в другій половині XIX – на початку XX ст.

Завдання дослідження: виокремити політичні, соціально-економічні та культурно-освітні передумови становлення й розвитку жіночої гімназійної освіти в Ніжині в другій половині XIX – на початку XX ст.; визначити та схарактеризувати мету, зміст, форми й методи організації та особливості проведення навчально-виховного процесу в жіночих гімназіях Ніжина в другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Питання жіночої освіти неодноразово порушувалося поряд із чоловічою, але вирішення його проходило набагато складніше. Статут 1828 р., який ліквідував наступність між початковою і середньою школами, обмежив можливості отримати освіту дітям простих людей, офіційно визначив і межі жіночої освіти. У ньому зазначено, що дівчатка, не старші 11 років мають право навчатися разом із хлопчиками в повітових училищах [11, с. 256].

З ініціативи імператриці Марії Федорівни на початку XIX ст. з'явилися жіночі інститути. Але з 24 таких закладів, відкритих у першій чверті XIX ст., в Україні було лише два – у Києві й Одесі [2, с. 244].

За царювання Миколи I, жіночі інститути залишилися, але головними завданнями їх діяльності вважалися морально-релігійне, естетичне виховання та набуття практичних навичок, необхідних для кожної жінки як майбутньої матері сімейства. Державних жіночих навчальних закладів було дуже мало, тому дозволяли відкривати приватні пансіони з досить високою оплатою. Вони з'являлися переважно в губернських містах. Проте 1833 р. вийшло розпорядження про заборону відкривати приватні пансіони.

Згодом, 30 травня 1857 р. було затверджено "Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти", яке передбачало відкриття їх двох розрядів: 1-го розряду – шестикласне, 2-го розряду – чотирикласне. Усі вони утримувалися на кошти громад, благодійників, товариств [10, с. 33]. 19 квітня 1858 р. на честь імператриці Марії Олександрівни відкрито перше жіноче чотирикласне училище, яке отримало назву "Маріїнське".

Як відомо, у 1870 р. було затверджено "Положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти", за яким жіночі училища першого розряду перейменувалися в жіночі гімназії, а другого розряду – у жіночі прогімназії. Ці навчальні заклади утримувалися на кошти земства та міських громад. Державні субсидії не перевищували 1/10 всього бюджету [12, с. 134]. Тривалість навчання у гімназіях було збільшено до семи років. Згодом відкрито додатковий, восьмий педагогічний клас, до якого приймали без екзаменів усіх, хто успішно закінчив сім класів. Випускники мали право працювати домашніми вчителями, а відмінниці – домашніми наставницями. У 1874 р. було затверджено навчальні плани й програми, у яких передбачалися обов'язкові та необов'язкові предмети [Там само, с. 134–135].

Так, у 8-му, додатковому класі вивчали педагогіку, дидактику, словесність, російську й церковнослов'янську мови, французьку й німецьку мови, математику, історію, географію, а також методику початкового навчання російської мови та арифметики.

Окрім цього, кожна гімназистка обирала собі предмет, із якого вона хотіла отримати звання домашньої наставниці; до того ж він вивчався вже в обсязі планів чоловічих гімназій, а всі інші предмети – за меншою кількістю годин.

На якості знань гімназисток негативно відбивалася також часта зміна викладачів, оскільки серед них було чимало сумісників [12, с. 135]. Плата за навчання з кожним роком збільшувалася, і в 1887 р. вона становила 100 крб. на рік [10, с. 283].

Заслугує на увагу те, що в другій половині XIX ст. з'явилися приватні жіночі гімназії, які за змістом навчання відповідали чоловічій середній школі. На початку 60-х років XIX ст. з'явилися перші такі заклади на території України, зокрема, в Полтаві (1861) та Харкові (1862). Тут навчалися дівчата всіх суспільних станів і віросповідань. Навчання було платним, тому в них переважали діти дворян і чиновників. У 1862 р. вже функціонувало 12 таких закладів [8, с. 260; с. 325].

Слід відмітити, що однією з перших приватних жіночих середніх навчальних закладів на Чернігівщині стала гімназія П. Кушакевич у Ніжині. Заснував її у 1878 р. ніжинський купець, фабрикант, меценат А. Кушакевич на честь своєї дружини і функціонувала вона як чотирикласна жіноча прогімназія. З 1884 р. її перетворено на гімназію. Навчальний заклад функціонував у власному будинку мецената. Утримувалася гімназія за рахунок плати за навчання, пожертвувань громадян та міських комітетів. Здійснювалися й невеликі державні асигнування. Прикладом цього може бути 1908 р., коли на утримання гімназії витрачено 27338 крб. 21 коп. Ця сума складалася з грошей, які надійшли як плата за навчання – 17875 крб., від міста – 500 крб., від земства – 2626 крб., а також пожертвувань – 2002 крб. 60 коп., з інших джерел – 189 крб. 45 коп., із залишків попереднього року – 4146 крб. 16 коп. [13, с. 29].

Важливо, що це була повна гімназія, яка мала один підготовчий, сім основних, а також додатковий (педагогічний) восьмий клас. Усього тут навчалось 400 дітей. Зокрема, у 1907–1908 н. р. в гімназії було 397 учениць: 39 дітей родових дворян, 108 – особистих дворян і чиновників, 30 – осіб духовного звання, 63 – почесних громадян, купців, 114 – міщан і цехових ремісників, 24 – козаків, 15 – селян, 4 – іноземців; за віросповіданням: православних – 293, католичок – 14, іудейок – 90 [Там само, с. 59–65].

Протягом 33 років від дня заснування гімназії її керівником була Жозефіна Григорівна Божовська. Після закінчення училища для бідних дівчат Левашової з 24 серпня 1878 р. вона присвятила себе педагогічній діяльності. Саме в ці роки розкрився її педагогічний талант і організаторські здібності. У складних умовах тогочасної дійсності Ж. Божовська зуміла розширити програму з деяких дисциплін, увести додаткові предмети, залучити до роботи в гімназії талановитих педагогів. 6 грудня 1907 р. Жозефіна Григорівна була нагороджена золотою медаллю на Анненській стрічці. Після її смерті в 1911 р. педагогічна рада гімназії домоглася, щоб портрет педагога було встановлено в актовій залі на знак глибокої поваги до її "корисної і плідної діяльності" [13, с. 59–65].

Слід відмітити, що велику роль у відкритті гімназій відігравали ініціативні педагоги, які бачили проблеми освіти й уболівали за неї. Це підтверджує доля вчительки Г. Крестинської з Ніжина. Ганна Федорівна Крестинська (1856–1928) протягом 40 років працювала в галузі освіти, пройшла шлях становлення, характерний для багатьох діячів освіти. Народилася вона в сім'ї священика, отримала добру домашню освіту, а в 1879 р., з дозволу комітету Київської навчальної округи, допущена до складання екзамену на звання домашньої вчительки. Гарні знання, які вона показала на екзамені з усіх предметів, особливо з арифметики, дали право екзаменаційній комісії прийняти рішення не лише присвоїти звання домашньої вчительки, а й дозволити їй викладати арифметику в гімназії.

Таким чином вона опинилася в гімназії П. Кушакевич у Ніжині, де і працювала майже 30 років (1879–1908).

Вона бачила, що значна частина дівчат, які хотіли вчитися, не потрапляли до навчального закладу. Тому, заручившись підтримкою батьків, через попечителя Київського навчального округу П. Зилова учителька клопотала перед Міністерством народної освіти про відкриття в Ніжині другої жіночої гімназії. У 1905 р. вона направила на ім'я П. Зилова розгорнутий лист, у якому доводила

необхідність здійснення такої акції. 8 жовтня 1905 р. він писав до відповідної інстанції: "Учителька Крестинська, яка прослужила в Ніжинській жіночій гімназії 26 років, спочатку на посаді наглядачки, а потім учительки, і яка зберегла ще сили для продовження діяльності, має, на мою думку достатній досвід у навчально-виховній справі і, як особа, яка знайома з місцевими умовами навчальної справи, має всі дані для правильного й успішного керівництва в приватному навчальному закладі та заслуговує, щоб питання про відкриття такого закладу на викладених у проханні умовах було задоволене" [13, с. 40].

Таким чином, 5 січня 1906 р. Г. Крестинська отримала дозвіл на відкриття жіночої чотирикласної прогімназії. Не маючи власних коштів, засновниця закладу звернулася до батьків майбутніх учениць, жителів міста внести по 100 крб. Так була зібрана сума 2800 крб., яку передано до попечительської ради.

20 вересня 1907 р. у святковій обстановці була відкрита прогімназія з правом на збільшення кількості класів. Уже в 1907 р. в прогімназії навчалося 123 учениці: на молодшому відділенні підготовчого класу – 24, на старшому відділенні – 40, у першому класі – 40, у другому – 19. З кожним роком контингент збільшувався, і в 1909 р. прогімназія налічувала вже 154 учениці. Г. Крестинська підбрала гарний учительський колектив. Головою педагогічної ради призначено А. Абрамова, завідувача класичної гімназії при інституті. До ради також увійшли Г. Крестинська, вона ж і викладач арифметики, та викладачі російської мови й географії – О. Манжос-Белая, французької мови – А. Адасовська, німецької мови – С. Островська, краснопису – В. Супруненко, учителька старшого відділення підготовчого класу А. Бреус, молодшого – Н. Крохотіна.

Заслуговує на увагу той факт, що 14 червня 1910 р., завдяки старанням засновниці, відкрито Ніжинську жіночу гімназію Г. Крестинської.

Аналіз документів показав, що педагог зробила все для перетворення прогімназії на гімназію, розширення соціального складу учениць, покращення матеріальної бази закладу. Так, на утримання гімназії у 1912 р. було витрачено 18 324 крб. 14 коп. Щоб зібрати цю суму, керівниці необхідно було добре потурбуватися, адже держава не виділяла жодної копійки [13].

У 1913 р. в гімназії працювало 15 викладачів (чоловіків і жінок), які забезпечували виконання навчального плану.

Важливо, що Г. Крестинська піклувалася про таку освіту для дівчат, яка б знадобилася їм у житті. Позитивним моментом у її діяльності було те, що вона отримала дозвіл на безкоштовне вивчення ученицями французької та німецької мов як додаткових предметів. Це сприяло тому, що ці новітні мови вивчали майже всі гімназистки. До того ж вона порушила перед педагогічною радою питання про введення у 5-7-х і 8-му педагогічному класах предмету домоводства з метою підготовки дівчат до майбутнього сімейного життя.

Подібних ініціатив з боку керівника було чимало. Зокрема вона розробила нову програму для педагогічного класу й надіслала її до навчального округу. Складати програму їй допомагали професори та викладачі Ніжинського історико-філологічного інституту кн. Безбородька В. Рєзанов, Г. Турцевич, М. Петров, Г. Максимович, П. Заболотський [7, с. 3–12]. На жаль, доля цієї програми залишилася невідомою. У 1917 р. Г. Крестинська зробила ще один сміливий крок – відкрила підготовчий клас для хлопчиків та дівчаток з метою майбутнього перетворення гімназії на змішаний навчальний заклад.

У 1917 р. на прохання викладача математики Ніжинської класичної гімназії Б. Римжі та за підтримки професорів Історико-філологічного інституту кн. Безбородька, а також учителів інших навчальних закладів відкрито третю жіночу гімназію в орендованому приміщенні Ніжинської жіночої гімназії П. Кушакевич. Заняття проходили у вечірній час. Кожна учениця платила за навчання 100 крб. на рік.

Ця гімназія відрізнялася від інших тим, що, крім указаних у програмі предметів, учениці додатково вивчали українську мову та історію України. Зауважимо, що середня освіта в Україні навіть на початку ХХ ст. не була спрямована на українізацію. Викладання всіх предметів проходило російською мовою.

П. Заболотський у своїй статті "Задачи и желания нашей школы" слушно зазначає: "Наш Ніжин у багатьох відношеннях надто відстале місто, проте в шкільній справі воно може дивитися в обличчя не тільки всім повітовим, але й

більшості губернських міст Росії, і, на диво, майже всі навчальні заклади міста, як-от: колишня Гімназія вищих наук, нині Історико-філологічний інститут кн. Безбородька, міська чоловіча гімназія, жіночі гімназії Крестинської і Кушакевич, акушерсько-фельдшерська школа Буштета, комерційне училище Чубини, технічне училище П. Кушакевич, Грецьке Олександрівське училище тощо – зобов'язані своїм виникненням не урядовій ініціативі, а особистій освітянській енергії її учасників, або громадській самодіяльності" [7, с. 9–10].

Отже, можна стверджувати, що важливою особливістю розвитку жіночої гімназійної освіти в Ніжині Чернігівської губернії в цей час було те, що навчальні заклади очолювали переважно керівники, які добре розумілися на справі середньої та професійної освіти, вносили пропозиції щодо її покращення, закладали наукові основи для її подальшого розвитку. Педагогічні погляди, зокрема, П. Заболотського, Г. Крестинської, Ж. Божовської та інших діячів освіти Ніжина, переважно мали демократичний характер і були спрямовані на піднесення рівня навчання й виховання молоді [13, с. 50–51].

Література

1. Аніщенко О. Деякі аспекти розвитку жіночої педагогічної освіти в Україні (кінець XIX – початок XX ст.) // Початкова школа. – 2000. – № 3, с. 46–47.
2. Бардовский А. Ф. Патриотический институт. История, очерк за 100 лет 1813–1913 гг. / А. Ф. Бардовский. – СПб. : тип. "Т-ва Е. Вейерманъ и К^о", 1913. – 320 с.
3. Beauvois D. Polacy na Ukrainie 1831–1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. – Paryz. – 1987. – 269 s.
4. Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. W II tt.–Kul – Lublin. – 1991.
5. Добровольська В. А. Становлення та розвиток системи жіночої освіти України на початку XX століття // Південний архів. Зб. наук. праць. Історичні науки. – Вип. VIII. – Херсон: Видавництво ХДПУ, 2002. – С. 108–115.
6. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (XIX – перша чверть XX ст.) : автореф. дис. ... доктора пед. наук: спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Н. М. Дем'яненко – К., 1999. – 40 с.
7. Заболотский П. А. Задачи и желания нашей школы / П. А. Заболотский // Ежегодник Нежинской городской мужской гимназии. – 1912–13 уч. год. – Нежин, 1913. – С. 3–12.
8. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у XX столітті / Віталій Семенович Курило. – Луганськ : ЛДПУ, 2000. – 460 с.
9. Лисенко І. В. Розвиток шкільної освіти та педагогічної думки на Чернігівщині (XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / І. В. Лисенко. – Івано-Франківськ, 2009. – 20 с.
10. Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России (1865–1880 гг.) / Е. Лихачева. – СПб. : Типография М. М. Стасюлевича, 1901. – Т. IV. – 647 с.
11. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XVIII в. – первая половина XIX в. / Отв. ред. М. Ф. Шабаева. – М. : Педагогика, 1973. – 608 с.
12. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. / Отв. ред. А. И. Пискунов. – М. : Педагогика, 1976. – 600 с.
13. Самойленко Г. В. Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVII–XX ст. Нариси культури. Частина 3. // Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко, С. Г. Самойленко. – Ніжин : НДПУ, 1996. – 224 с.
14. Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / Т. В. Сухенко. – К., 2001. – 19 с.
15. Тронько Т. В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні II половини XIX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2001. – 19 с.